

reflexie

De spiritualiteit van de leraar

KEES WAAIJMAN

TITUS BRANDSMA INSTITUUT

LEZING BIJ GELEGENHEID
VAN HET 85-JARIG BESTAAN VAN
AOB/SINT BONAVENTURA.

De spiritualiteit van de leraar

KEES WAAIJMAN

Op de drempel van de moderniteit, maar nog helemaal geworteld in de christelijke traditie, schreef de filosoof Nicolaas Cusa zijn mystieke tractaat 'Het zien van God'. Het geschrift is de neerslag van gesprekken die hij in 1452 voerde met hervormingsgezinde monniken van de benedictijner abdij Quirinus in Tegernsee (Zuid-Duitsland). In dit mystieke geschrift is een interessante passage, waarin Cusanus nadenkt over zijn ervaringen bij het preken. Vrij vertaald zegt hij: "Wanneer ik preek, gebeuren er twee dingen tegelijk: ik preek voor de geloofsgemeenschap als geheel en ik preek voor iedere gelovige afzonderlijk. Datzelfde geldt voor mijn gezicht: ik word door alle aanwezigen tegelijk gezien en op hetzelfde ogenblik door ieder afzonderlijk, op zijn eigen manier. Wanneer ik nu wil weten wat ieder afzonderlijk hoort en ziet, dan kan ik dat niet tegelijkertijd, in één keer. Ik moet dan naar iedereen apart luisteren, de een na de ander. Ook kan ik niet iedereen afzonderlijk in één oogopslag zien. Ik zal iedereen apart, de een na de ander, moeten aankijken".

In deze summier beschrijving van Cusanus boeien mij een paar interessante waarnemingen.

- > Cusanus is hier reeds een moderne predikant: hij spreekt niet namens een ander – bijvoorbeeld namens Christus, de kerk of een stand, bijvoorbeeld de geestelijkheid – hij spreekt zelf.
- > Cusanus maakt onderscheid tussen zijn woorden en zijn gelaatstrekken, tussen de verbale en non-verbale communicatie, tussen wat je zegt en wat je van jezelf laat zien.
- > Cusanus ziet het aanwezige kerkvolk als een geheel: als een verzamelde gemeenschap. Hij spreekt tot de hele verzamelde geloofsgemeenschap.
- > Tegelijkertijd hoort iedereen afzonderlijk wat hij zegt: Cusanus heeft aandacht voor de individuele persoon in de gemeenschap. Hij is geïnteresseerd in hoe iedereen afzonderlijk zijn woorden hoort en zijn gelaat opneemt, want hij vermeldt omstandig dat je naar ieder afzonder-

lijk moet luisteren en kijken, als je wilt weten wat hij gehoord en gezien heeft.

- > De belangrijkste waarneming: voor Cusanus staat deze preeksituatie in contrast met het spreken en zien van God. Hij zegt: "Ik ervaar duidelijk, dat Gij tegelijkertijd heel de schepping samen en ieder schepsel afzonderlijk toespreekt en ziet. Maar ik kan niet tegelijk tot allen spreken en naar ieder apart luisteren. Ik zie slechts de een na de ander, terwijl ik toch door allen tegelijk gezien word. Was ik maar zo toegerust dat zien en gezien worden één waren, zoals ze één zijn in U, dan zou ik allen tegelijk en ieder afzonderlijk zien". Voor Cusanus gebeurt God naarmate zien en gezien worden, spreken en gehoord worden één zijn. God openbaart zich in de volkomen uitbloei van de wederkerigheid tussen mensen. Deze volkomen wederkerigheid, die God is, wordt vermoed juist in de begrensde wederkerigheid die tussen ons opbloeit.

samen leren, maar gaan niet uit elkaar vóór ze elkaar liefhebben”?

Jezus van Nazareth staat als leraar in deze leergemeenschap met een heel eigen stem: “Ik zeg jullie”. Maar deze stem maakt de stemmen van de leraren die hij bestrijdt niet monddood. Integendeel, ook hij bestrijdt zijn collega’s in het leergesprek als vijanden, maar ze gaan uiteen als vrienden. Trouwens, hoe zou Jezus anders hebben kunnen leren: “Ik zeg jullie: Bemin je vijand”?

Een leraar in de geest van Jezus verbergt zich niet achter instanties en instituten, maar spreekt zelf in de eerste persoon enkelvoud en op eigen verantwoordelijkheid, op eigen gezag. Hij is in de letterlijke zin aansprakelijk voor zijn spreken. Hij is authentiek: zichzelf. ‘Authentiek’ hangt samen met het Griekse *autos*: jezelf zijn, doorschijnend zijn. Spreken en biografie zijn in de leraar één. Dit is een spirituele reis. Want we beginnen bij niet-authenticiteit. We praten na. We verbergen ons. We verbloemen. Maar gaandeweg ontstaat een verlangen naar authenticiteit: transparant worden, niets meer te verbergen hebben. Ik sluit dit deel af met een gedicht van Guido Gezelle, leraar in hart en nieren. Het heet *Oneigene*.

*Hetgeen ik niet uitgeve en
hebbe ik niet in,
wie zal mij dat wijten te schanden?
Mijn herte en mijn tale, mijn
zedede en mijn zin,
't is al zoo van buiten, 't is
al zoo van bin':
't ligt alles daar bloot op mijn' handen!*

*Dan, weg met de oneigene
tale en den schijn
van elders geborgde gepeizen;
mijn zijt gij niet, uw dat en
wille ik niet zijn,
dat in mij en aan mij is
dan heete ik mijn:
oneigene, ik late u, ... gaat reizen!*

De leraar heeft niet alleen een mond, maar ook een gezicht
Cusanus, zo zagen we, onderscheidt tussen spreken en zien, tussen woord en gelaat, tussen het verbale en het non-verbale. Onderzoek heeft geleerd, dat het overgrote deel van de boodschap die iemand overdraagt, wordt bepaald door zijn houding, zijn gebaren en zijn mimiek, de klank van zijn stem, zijn oogopslag, kortom: zijn gelaat. Cusanus zegt het biddend: “Gij hebt mij unieke gelaatstrekken gegeven zoals Gij wilde, en dat gelaat wordt door allen voor wie ik preek gezien”.

Natuurlijk, het leren wordt bepaald door de inhoud: de leerstof waarover leraar en leerlingen spreken. Leerlingen worden wegwijds gemaakt in een vak: een taal, een cultuur, het milieu, de maatschappij, religieuze tradities, enzovoort. De inhoud van de leerstof ligt in hoofdlijnen vast. De docent legt binnen de geboden speelruimte eigen accenten. Iedere docent is in een of ander vakgebied vak-kundig. Dit alles betreft de inhoud van het onderwijs: datgene waarover gesproken wordt, waarover de leraar met zijn leerlingen spreekt binnen de geboden speelruimte.

Maar dit inhoudelijke spreken is onlosmakelijk verbonden met de non-verbale presentie van de leraar. Soms komen wij in onze Karmelgemeenschap te spreken over de jaren dat wij in Zenderen op het gymnasium studeerden. Mij is opgevallen dat wij dan niet spreken over inhouden, maar over de non-verbale presentie van de leraren. Over de verhouding die zij hadden met hun vak: hielden ze van hun vak of niet; waren ze er echt mee bezig? “Die had echt liefde voor zijn vak”; hoor je dan vaak. Of ook het omgekeerde: “Die draaide plichtmatig zijn lessen”. Dit is een eerste stap in

Z_bKiddoesjin 30b.

De leraar staat voor de klas als geheel

De Duitse filosoof Peter Sloterdijk ontwikkelt in zijn laatste hoofdwerk *Sphären* (1998-1999) de stelling dat het belangrijker is te vragen waar de mens is, dan wat hij is. De mens is voor Sloterdijk een sferenbouwer, want hij moet vorm geven aan de oneindigheid van de wereld. Ieder mens omgeeft zich met sferen: het huis, het grondgebied, het park, het vaderland. Ook de school, en daarbinnen de klas, is zo'n sfeer, zo'n specifieke ruimte.

Deze sfeer wordt in hoge mate bepaald door jongeren die samen een atmosfeer creëren, in stand gehouden door subtiele interacties. In de klas of de jaargroep ontstaat een micro-sfeer, gevormd door het besef van verbondenheid, een ruimte waarin behoeften en lotgevallen worden gedeeld, een sociale omgang waarbinnen de afzonderlijke leden zich kunnen tonen.⁸

Vanuit spiritualiteit gezien heb ik deze microsfeer indertijd aangeduid als groepsgeest. Deze wordt bepaald door allerlei moeilijk te bepalen en vaak dubbelzinnige factoren als: vertrouwdheid en controle, persoonlijke omgang en groepsmechanismen, veiligheid en geslotenheid, creativiteit en groepsdwang, concentratie en verstrooiing, onderlinge opbouw en ondermijning.

Wanneer de leraar met zijn woord en zijn gelaat binnen zo'n microsfeer verschijnt, dan tekent hij zich af ten opzichte van de groep als geheel, hoe collegiaal of joviaal hij zich ook opstelt. "Wanneer ik preek", zegt Cusanus, "spreek ik voor de hele verzamelde gemeenschap van gelovigen".

Een ervaren leraar vertelde eens, dat hij na iedere grote vakantie met het zweet in zijn handen naar school ging. Hij voelde zich in zekere zin voor de wilde dieren gegooid. Hij gebruikte het woord 'horde'. Deze getuigenis maakt duidelijk dat er sprake is van een onderhuids gevecht. Niet alleen een gevecht tussen deze eenling en de groep, maar vooral ook een geestelijk gevecht. Dat is logisch. Want we zagen dat een groepsgeest per definitie dubbelzinnig is. Er zijn ingrediënten aanwezig als vertrouwdheid, persoonlijke omgang, tolerantie, onderlinge uitdaging en ondersteuning. Maar er liggen ook ondermijnende krachten op de loer: groepscontrole, machtsmechanismen, groepsdwang en uitstotingsprocessen.

Eigenlijk vindt er in de groep een voortdurend proces van onderscheiding der geesten plaats, waarbij de docent, ook al is hij zich daarvan niet bewust, coach, mentor en

mystagoog is van de groep. Natuurlijk, in de oppervlakte-structuur gaat het om het delen van vakkennis. Daarbij wordt, zo zagen we, een mentale en affectieve ruimte geopend van betrokkenheid bij het vak. Maar iedereen die onderwijs geeft, weet uit ervaring hoe onderhuids allerlei vaak tegenstrijdige krachten werken. In dat krachtenveld speelt de leraar een onderscheidende rol, allereerst binnen het domein van weten en vaardigheid, maar daaronder en daardoorheen binnen het domein van de geestelijke onderscheiding.

Hoe loyaal en invoelend de docent ook is, zijn spirituele biografie zal zich altijd asymmetrisch aftekenen ten opzichte van de sfeer van de groep. Alleen al door zijn biografie. De laatste jaren heb ik mijzelf betrapt op een regelmatig terugkerend gevoel begin september, wanneer de colleges weer beginnen: "Verrek, de studenten worden steeds jonger." Dit jaar dacht ik zelfs dat de eerstejaars studenten eigenlijk nog op de middelbare school hoorden, zo jong zijn ze nog. Dat zijn allemaal optische vertekeningen, die rechtstreeks voortvloeien uit het feit dat ik ouder word en de studenten niet! Deze asymmetrie in leeftijd is slechts een fysiek teken van een veel diepere asymmetrie: die tussen mijn eigen biografie en de biografie van de leerling. Je gaat een stukje met ze mee, en dan zijn er al weer nieuwe. Weer jong. En jij bent ouder geworden.

Gelukkig maar. Want wanneer in dit ouder worden zich een spirituele biografie aftekent die de groepsgeest gidst en coacht, mentaal opent en leert onderscheiden en hem in contact brengt met de diepere vragen van het leven, dan is precies die asymmetrie heilzaam en leerzaam. De spirituele biografie van de leraar werkt gaandeweg als een heilzame onderscheiding der geesten.

In vroeger tijd werd ieder lesuur geopend met de bede:

*Spiritus sancti gratia
illuminet sensus et corda nostra.*

"De genade van de heilige Geest verlichte onze zinnen en onze harten". Wat 'hart' betekent had ik in de lessen Latijn geleerd: "Hart is het centrum van onze geestelijke vermogens, ons verstand, ons geheugen en onze wil; heel onze mentale ruimte". Wanneer ik deze bede hoorde, bleef ik vaak hangen bij de 'zinnen'. Vooral als sommige leraren na 'sensus' een korte caesuur plaatsten.

⁸ J. de Valk, 'De functie van de k
groep in de maatschappij', in: *Sj*
27 (1975) nr. 1, 7-20; H. Goddijn,
alternatieve groepen kunnen ler
van het verleden, in: *Speling* 34
(1982) nr. 2, 38-46.

gelaat van ieder afzonderlijk onderscheiden. Ik kan slechts de een na de andere in de ogen zien". Cusanus wordt zich hier bewust van iets wezenlijks. De predikant reikt met zijn preekinhoud een mentale ruimte aan. Maar hij geeft die tegelijkertijd uit handen, want de uiteindelijke betekenis van de preek heeft hij niet in handen. Die is in handen van de hoorder, die er op zijn eigen wijze mee aan de gang gaat. Wanneer we met de ogen van Cusanus kijken naar het leerproces, zien we twee dingen tegelijkertijd gebeuren. Enerzijds is er de aangereikte vakkennis van de leraar, onlosmakelijk verbonden met diens spirituele biografie. Anderzijds is er tegelijkertijd deze unieke leerling die dit aangereikte in zich opneemt. Door een unieke interiorisatie ontvouwt de leerling wat door de leraar werd aangereikt. De leraar kan niet bepalen wat er met het aangereikte in de leerling gebeurt. Op dit punt is hij een niet-weter. Hij zal navraag moeten doen bij zijn leerling. De leraar moet leerling worden van zijn leerling, die op dit punt zijn leraar is. Als hij echt wil weten, hoe het aangereikte opgenomen werd, dan zal hij in de leer moeten bij zijn leerling. De leraar kan daarbij genoeg nemen met het reproduceerbare en het meetbare. Dan leert hij zijn leerling slechts oppervlakkig kennen. Hij kan ook interesse tonen voor het meer dan objectief toetsbare: voor de betrokkenheid van de leerling; voor de ontvouwing van zijn mentale ruimte in relatie tot het geleerde; voor de spirituele biografie van de leerling. Dat lukt alleen, als hij aanvaardt dat het door hem aangereikte een eigen leven gaat leiden in de leerling. Dit vergt een spirituele houding van loslaten: het aangereikte en overgeleverde begint iedere keer weer geheel opnieuw in het leerproces van de leerling.

Jezus heeft deze rol van de leerling gezien en centraal gesteld. Buiten zichzelf van vreugde roept hij uit: "Ik dank je, Vader, Heer van hemel en aarde, dat je dit verborgen hebt voor wijsneuzen en afgestudeerden, maar geopenbaard hebt aan schoolgaande kinderen" (Mat. 11:25). Jezus is geboeid door leerlingen: niet-weters, vooraan-begginners, zoekers. "Hij nam een kind, plaatste het in hun midden, omhelsde het en zei tot zijn leerlingen: 'Wie een van deze kinderen opneemt in mijn naam, neemt mij op. Wie mij opneemt, neemt niet mij op, maar hem die mij gezonden heeft' (Mc. 9:36-37)". De leerling omhelzen, wat een schitterend gebaar! Wat een grote leraar! Aan de kant gaan staan van het niet-weten. Jezus heeft als leraar de kant gekozen van de leerling. Natuurlijk is

de door de leraar aangereikte stof van belang. Natuurlijk is zijn spirituele biografie van belang. Jezus zegt het keer op keer: "Ik ben het leven voor de wereld. Ik ben het brood van het leven. Ik ben het licht van de wereld". Maar zeker zo belangrijk is: hoe wordt dit leven opgenomen? Wordt dit brood werkelijk gegeten? Hoe wordt dit licht gezien? Dat precies gebeurt in de leerling. Het aangereikte, het overgeleverde wordt overgeleverd aan het leren van de leerling. Daarom staat er aan het einde van het Matteüs-evangelie: "Ga heen en maak leerlingen" (Mat. 28:19). Geen wetters, geen wijsneuzen, geen afgestudeerden, maar zoekers, steeds weer opnieuw beginners, nieuwkomers, schoolgaande kinderen. Grote leraren zijn geïnteresseerd in het leren van hun leerlingen, zij gaan bij hen in de leer. "Hoe worden wij opgevoed door onze kinderen," roept Martin Buber uit in zijn mystiek geschrift *Ich und Du*.⁹

Groeiende wederkerigheid

Een leraar die pas afgestudeerd is, is nog vooral bezig met inhouden, leerstof. Daar is hij goed in, daar is hij voor opgeleid. De klas ziet hij nog vooral als een geheel, een collectief waar die inhoud in moet. Pas heel geleidelijk krijgt hij oog voor zichzelf: dat mét de inhoud veel méér meekomt dan hij denkt en plant: zijn betrokkenheid, zijn mentale ruimte, zijn spirituele biografie. Tegelijkertijd begint hij oog en hart te krijgen voor de eigen wijze waarop iedere leerling het aangereikte opneemt en verwerkt in zijn leven. Steeds meer gaat hij beseffen dat de omvorming van het gezegde en niet-gezegde in de spirituele biografie van de leerling de essentie van het leren is.

Zoals ik de ontwikkeling van de leraar nu beschrijf, kán het gaan. Zo gaat het ook vaak. Maar vaak ook niet. Hoe dan ook, uit ervaring weten wij allen hoe gebrekkig ons leren is. Dikwijls blijft de inhoud domineren. Wij zijn het zat, voor de zoveelste keer verrast te worden door het eigenwijze leren van de leerling. We zijn het beu, als we weer helemaal vooraan moeten beginnen. Ik voel mij te oud om nog eens hún taal te leren.

Toch leeft in ieder van ons een diep verlangen dat het door de leraar aangereikte en wat de leerling heeft opgenomen aan elkaar gewaagd zijn, aan elkaar opengaan. Er zijn van die kostbare ogenblikken, dat de leraar in één oogopslag allen ziet en ieder afzonderlijk; dat hij een woord spreekt dat

⁹ M. Buber, *Ich und Du*, Köln 1966

Machtige woorden van een groot leraar, omdat hij zichzelf en al wat hij te zeggen had, uit handen heeft gegeven en in de handen heeft gelegd van zijn leerlingen, aan ons, opdat wij ermee op weg zouden gaan, steeds opnieuw op weg zouden gaan, steeds opnieuw, niet belast door een vermoeiende stapel stof, maar nieuw, beginners, leerlingen. Dit juk is veertje licht, want de leraar vertrouwt zichzelf en de overgeleverde inhoud volledig toe aan het leren van zijn leerlingen. Dit is werkelijk groots, want dit is werkelijk nederig. Hier word je rustig van. Dit jaagt niet op en mat niet af. Dit is niet het vermoeiende geratel van een dictator, maar de nederige en zachtmoedige blik van de leraar, die met grote vreugde het leren van zijn leerling ziet.

COLOFON

Reflexief is een uitgave van de Nederlandse Katholieke Schoolraad, forum voor katholiek onderwijs. Reflexief verschijnt driemaandelijks en wordt gratis toegezonden schoolbesturen en schoolmanagement, relaties in het onderwijs, de politiek, het maatschappelijk leven en de media. U kunt zich ook abonneren op Reflexief.

EINDREDACTIE

Gerrit-Jan Meulenbeld

FOTOGRAFIE

Marc Gijsbers

VORMGEVING

Ontwerpwerk, Den Haag

DRUK

Drukkerij Berne, Heeswijk

REDACTIEADRES

Stadhouderslaan 7

Postbus 82068

2508 EB Den Haag

t. 070 3568115

f. 070 3467486

i.verbeek@abko.nl

www.nksr.nl

ABONNEMENTENADMINISTRATIE

Reflexief kost € 12,50 per jaar, losse nummers en extra uitgaven € 3,75.

Voor informatie en losse nummers: Irma Verbeek, t. 070 3568115, i.verbeek@abko.nl

COPYRIGHT

Overname van dit artikel is uitsluitend toegestaan na voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.
ISSN 1570-2588